

**MIĘDZY WOLNOŚCIĄ A ZNIEWOLENIEM
МІЖ СВОБОДОЮ І ПОНЕВОЛЕННЯМ**

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU GDAŃSKIEGO

MIĘDZY WOLNOŚCIĄ A ZNIEWOLENIEM

МІЖ СВОБОДОЮ І ПОНЕВОЛЕННЯМ

MIĘDZY WOLNOŚCIĄ A ZNIEWOLENIEM
WARTOŚCI W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ I ŚRODKOWOEUROPEJSKIEJ
OD KOŃCA XVIII PO POCZĄTKI XXI WIEKU

МІЖ СВОБОДОЮ І ПОНЕВОЛЕННЯМ
ЦІННОСТІ В ПОЛЬСЬКІЙ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ
ІСТОРИОГРАФІЇ ВІД КІНЦЯ XVIII ДО ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

REDAKCJA NAUKOWA
BARBARA KLASSA I LEONID ZASZKILNIAK

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU GDAŃSKIEGO

GDAŃSK 2020

Recenzent
dr hab. Zbigniew Romek, prof. IH PAN

Redaktor Wydawnictwa
Paweł Wielopolski

Projekt okładki i stron tytułowych
Paulina Przygoda

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana
ze środków Dziekana Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego
oraz subkonta konferencji „Między wolnością a zniewoleniem. Wartości w historiografii
polskiej i środkowoeuropejskiej od początku XVIII do początku XXI wieku” nr KH-18_16

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-010-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel.: 58 523 11 37, 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. 58 523 14 49

Spis treści

- 9 Wstęp
- Julia Kiselyova*
- 11 The ethical aspects of historiographical criticism
- Tomasz Maćkowski*
- 27 W niewoli prezentyzmu? – w kontekście epistemologicznych
dylematów współczesnego historyka
- Andrzej Wierzbicki*
- 53 Porządki aksjologiczne w polskich koncepcjach dziejów
ojczystych (koniec XVIII – druga połowa XX w.)
- Adam Kucharski*
- 73 „Dla zachowania konstytucyi i wolności narodu Polskiego”.
Krytyka pruskich i rosyjskich przesłanek I rozbioru Polski
w dwóch traktatach Feliksa Łoyki z 1773 r.
- Лідія Лазурко*
- 89 Аксіологічні питання створення львівських історичних
часописів доби автономії
- Mariola Hoszowska*
- 103 Świat wartości młodego Ludwika Finkla (1870–1877)

- Piotr Koprowski*
- 127 Ignacy Radliński jako badacz kultury i umysłowości jednostki
- Василь Педич*
- 137 На шляху до свободи: 1848 рік в українській галицькій історіографії (до Першої світової війни)
- Jolanta Kolbuszewska*
- 151 Spór o profesjonalizm – czyli kto był historykiem w XIX stuleciu?
- Віталій Тельвак*
- 167 Конфлікти в середовищі українських істориків наприкінці XIX – на початку XX ст.: аксіологічний аспект
- Володимир Ващенко*
- 185 Історична «аксіологія» чи «психологія»? Психічна травма як критерій оцінювання польського та українського культурних проєктів (у текстах Михайла Грушевського)
- Вікторія Волошенко*
- 195 Патріотичні цінності в історичних виданнях для селянства Наддніпрянської України на початку XX ст.
- Barbara Klasa*
- 225 Od zniewolenia do wolności. System wartości Michała Bobrzyńskiego w I i IV wydaniu *Dziejów Polski w zarysie*
- Krzysztof Lewalski*
- 237 O sztuce uprawiania historii Kościoła

- Anna Pachowicz*
- 253 Wierność wartościom w życiu Mariana Kukiela, historyka i męża stanu
- Hanna Wójcik-Łagan*
- 267 Współczesne dylematy historyka dziejów najnowszych
- Leonid Zaszkilniak*
- 291 O wolności i ograniczeniach w poznawaniu przeszłości: ukraińska historiografia w XX i na początku XXI w.
- Ігор Гирич*
- 303 Українська історіографія 1990–2010-х років: напрями, постаті, спільноти
- Віталій Масненко*
- 329 Дискусія щодо інструменталізації історії України в контексті сучасної політики пам'яті
- Ольга Морозова*
- 355 Польська історіографія (1989–2016) щодо історії України першої половини XX ст.: здобутки й перспективи
- 375 Indeks osób

Wstęp

Wielu filozofów i historyków XIX stulecia, nie bez podstaw nazywanego wiekiem historii, postrzegało wolność jako naczelną ideę dziejów, umieszczano ją na sztandarach, a w jej szerzeniu misję dziejową swych narodów upatrywali liczni badacze mniej lub bardziej odległej przeszłości. Wolność może być jednak różnie rozumiana, od braku narzucanych jednostce lub grupie ograniczeń (*wolność od*) po swobodę podejmowania decyzji i działań (*wolność do*). Wolność, do której odnoszą się podejmowane w prezentowanym tomie rozważania, to przede wszystkim swoboda działalności naukowej, rzetelnego prowadzenia badań i ogłaszania ich wyników zgodnie z wymogami etyki zawodowej, bez podporządkowywania ich narzuconym z zewnątrz ograniczeniom. Praktycznie jednak wolność taka pozostaje raczej ideałem niż atrybutem rzeczywistości, podlegając istotnym ograniczeniom wynikającym z wielu zróżnicowanych czynników, politycznych, społecznych, religijnych, ale też związanych z psychiką i charakterem samego badacza (vide autocenzura).

Wolność nie tyle nauki w ogóle, co skonkretyzowana w odniesieniu do badania przeszłości, została w prezentowanym tomie poddana wieloaspektowej analizie. Pod względem terytorialnym skupiając się na Europie Środkowej, uwzględniono różnorodne paradygmaty badawcze i różne perspektywy czasowe od oświecenia do początku XXI w. Oznacza to zarazem daleko idące zróżnicowanie warunków działania: od upadającej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, przez zniewolenie okresu rozbiorów (z uwzględnieniem zachodzących wówczas wszechstronnych przemian stosunków społecznych i narodowościowych), dwudziestolecie międzywojenne, które tylko dla części regionu było czasem relatywnie dużej wolności słowa, po długie lata mniej lub bardziej rygorystycznego podporządkowania doktrynie komunistycznej.

Obalenie komunizmu otworzyło kolejny etap w rozwoju badań historycznych, okres intensyfikacji kontaktów i powiązań międzynarodowych, ale zarazem okres rozliczeń z przeszłością, przewartościowań, dyskusji wokół etyki zawodu historyka i zadań historii w świecie przełomu XX i XXI w.

Teksty zebrane w tej publikacji poświęcone są właśnie wolności, a konkretnie kwestii istnienia i odzwierciedlenia w narracji korelacji między warunkami zewnętrznymi (swobodą działania lub jej ograniczeniami) a systemem wartości historyka, w danych warunkach prowadzącego działalność naukową i publikującego jej wyniki. W jakim stopniu wolność lub zniewolenie determinują wierność własnym poglądom? Jak badacze przeszłości odnosili się do narzucanych im ograniczeń dotyczących rzetelnego prowadzenia badań i publikowania ich wyników? Na ile sami takie ograniczenia narzucali sobie lub innym? W jaki sposób deklarowane wartości przekładały się na różne postawy polityczne, od lojalistycznych po nonkonformistyczne? Jak w konstruowanych narracjach odzwierciedlał się patriotyzm badaczy przeszłości, w kontekście skomplikowanych dziejów regionu zasługujący na szczególną uwagę? Jak odnoszono się do prób instrumentalizacji historii?

Te zagadnienia, immanentnie związane z rozwojem historiografii narodów i państw Europy Środkowej, zyskują w prezentowanym zbiorze dodatkowy atut w postaci zestawienia wypowiedzi autorów polskich i ukraińskich. Bardzo silnie powiązane, obfitujące w tematy trudne i wymagające pogłębionej, rzetelnej refleksji dzieje obu narodów stanowią niewątpliwie doskonały grunt dla rozważań nad funkcjonowaniem badaczy przeszłości między wolnością a zniewoleniem.

Barbara Klasa
Leonid Zaskilniak

Julia Kiselyova
V.N. Karazin Kharkiv National University

The ethical aspects of historiographical criticism

Historiographical criticism (reviews, polemical exchanges and scholarly overviews) as a specific form of scholarly activity *a priori* involves certain criteria of value which it needs to meet in order to be effective in the axiological, informational and communicative sense¹. These criteria are determined by the ethical views of individual scholars, and exist in the form of formal prescriptions that are defined and controlled by the academic community, because the reproduction of that community is an important function of the practice of reviewing. At the same time, they depend on the external circumstances in which scholarship exists. Therefore, the main question of this essay is how ethical norms, scholarship's social functions, and state control over it influence the shaping of historiographical criticism.

I will argue that the instrumentalization of criticism is limited not only by the virtues of individual scholars but also by the logic of the formation of academic communities. Criticism is always addressed outside the borders of the academic community. And as such it works as an important link between scholarship and society. Even if its recipients are only professional scholars, criticism correlates with the idea of it serving the interests

¹ О. Ясь, *Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення*, «Україна модерна» 2007, Ч. 12(1), р. 97–128.

of the truth and society as a whole. Thus reviewing is responsible for providing expert evaluation but at the same time exists as an important channel for the self-presentation of the academic community and its professional ethos, transmitting it to the next generation of scholars.

To support this idea, I will outline several stages of the development of the ethical norms of criticism in Eastern Europe. One of the first attempts to take into consideration the ethos of axiological activity was Mykhailo V. Lomonosov's article *Discourse on the responsibilities of journalists* (1755)², which was his response to an unfavorable review of his work in physics. Thus it was injured authorial pride that prompted Lomonosov to define a set of clear norms for the unbiased evaluation of scientific research³. But Lomonosov was also concerned about the interests of science and the academic community as a whole. In establishing the ethical norms of criticism, Lomonosov enhanced the role of journalists and equated their value to that of academicians in the matter of evaluating scientific work. Academicians had to review their peer's work before publication, and the obligation of journalists was to report the contents of such works "with true judgment" in order to quickly "disseminate information about the book in the scientific world"⁴. Thus the axiological criteria proposed by Lomonosov were supposed to be crucially important, because meeting them would allow one to speak from the high ground of serving the interests of science and presenting the fruits of its labors to the larger society.

Published in a French periodical, Lomonosov's essay was not translated into Russian until the 1860s⁵. But this does not mean that the ethical dimensions of historiographical criticism became a subject of discussion in Eastern Europe only in the second half of the nineteenth century. A very characteristic polemical exchange took place at Kharkiv University in the early nineteenth century, in the pages of the journal *The Ukrainian Messenger*. It began with a sharply critical review of *An Essay in Reporting on the Russian*

² М.В. Ломоносов, *Рассуждение об обязанностях журналистов при изложении ими сочинений, предназначенное для поддержания свободы философии* [in:] idem, *Полное собрание сочинений*, Москва 1952, т. 3, р. 201–232.

³ Ibidem, р. 230–232.

⁴ Ibidem, р. 218.

⁵ М.П. Мохначева, *Журналистика и историческая наука*, кн. 1, *Журналистика в контексте наукотворчества в России XVIII–XIX вв.*, Москва 1998, р. 313.

Antiquities⁶, a work by Professor Havryil P. Uspensky, Chair of Russian History. As in the case of Lomonosov, the Kharkiv professor's wounded authorial feelings prompted him to formulate a set of "rules of criticism" in his reply to the reviewer⁷. So, ethical reflection could be seen as an effective method of gaining the upper hand in a scholarly debate. One could counter a reviewer's allegations by accusing the reviewer of unethical approach and therefore unjust assessment of one's work. I would, however, argue that it would be wrong to perceive reflection on the ethical dimension of axiological activity as solely a polemical tool. It is interesting to note that later on, that same Ukrainian Messenger printed a translation of "Criticism," a work by the Polish writer I. Krasicki⁸. The article touched on not just literary, but also scientific criticism and put forth recommendations, including ethical ones, concerning the duties of a critic. The translation was penned by Petro P. Hulak-Artemovsky, who was simultaneously teaching Polish at the University and pursuing his undergraduate degree at the Faculty of Philology, and who would later take over Uspensky's chair. I believe this work's appearance in The Ukrainian Messenger was not an accident. It served not only as a sort of continuation of the polemical exchange, but also as an attempt to extend it from the evaluation of one particular work toward the problem, important for the academic community as a whole, of controlling the quality of the informational mediation between scholars and their readers, first and foremost through ethical precepts. Thus, reflection on the ethical rules of criticism could easily turn from a form of defending the authorial dignity of particular scholars into mission statements to which all members of the emerging academic community could subscribe.

The romantic paradigm also contributed to the awareness of the importance of ethos in scholarly debates and reviewing because this paradigm brought with it the idea of historicism, which presupposed that the future development of science would inevitably surpass all previous academic achievements. At the same time, the "disrespectful attitude towards one's predecessors" was understood as shortsighted and resulting only in more

⁶ Г.П. Успенский, *Опыт повествования о древностях русских*, Харьков 1812, passim.

⁷ Idem, *Ответ сочинителю рецензии на книгу «Опыт повествования о древностях русских»*, «Украинский вестник» 1818, Кн. 9, р. 378.

⁸ I. Красицкий, *Критика*, переклад. П.П. Гулак-Артемовский, «Украинский вестник» 1819, Кн. 7, р. 18–30.

“pitiless criticism” further down the road as scholarship continued to advance⁹. Instead, intellectuals felt the need to find a firm general foundation for axiological pursuits. This search was helped by the increasingly active theoretical work on the foundational principles of literary criticism, to which Oleksandr V. Nikitenko and Vissarion G. Belinsky turned in the 1840s. Indeed, the situation in literary studies (philology) during this period was nicely described by Belinsky: “Now everything is subject to criticism, even criticism itself”¹⁰.

We should note, however, that the works of the first decades of the nineteenth century mostly focused on journal and magazine criticism and the sphere of the belles lettres. This reflected, according to M. P. Mokhnacheva, the undifferentiated nature of the image of a critic, in which the roles of a historiographer, bibliographer, and journalist were mixed together¹¹. But a new professionalization of historiographical criticism and its separation from literary and journalistic criticism (with the latter being assigned a purely informational role) began in the 1840s-1850s. And the ethical aspect of the axiological standards was perceived as an important component of the work of professional reviewers.

As an example, I can cite the discussion that took place in one of the capital’s intellectual coterie about a polemical exchange between two Moscow University professors, Mykhailo P. Pogodin and Fedir L. Moroshkin, concerning a work by the latter. An eyewitness relates that the participants approved of Moroshkin’s observation that Pogodin in his review allowed himself to “laugh without proof,” even though he, as a “professor of Russian history,” should have considered the text under review “in a scholarly manner,” “according to all the rules of historical criticism,” instead of “making fun of an earnest work”¹². That is, a conviction was taking hold in the academic community and society at large that scholarly historiographical criticism must

⁹ Quotation for: А. Славский–Петровский, *Решение вопроса в чем состоит истинное значение прагматической истории и соответственному тому способе ее обработки*, Харьков 1839, ср. 24.

¹⁰ В.Г. Белинский, *Речь о критике* [in:] *Собрание сочинений в трех томах*, Москва 1948, т. 2, http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_1080.shtml [access: 22.11.2016].

¹¹ М.П. Мохначева, *Журналистика и историческая наука*, р. 110.

¹² А.В. Александров, *Современные исторические труды в России: М.Т. Каченовского, М.П. Погодина, Н.Г. Устрялова, Н.А. Полевого, Ф.В. Булгарина, Ф.Л. Морошкина, М.Н. Макарова, А.Ф. Вельтмана, В.В. Игнатовича, П.Г. Буткова, Н.В. Савельева*

differ from journalistic reviews and must be governed by different intentions and ethical precepts. Meeting these demands gave scholars the right to act as academic experts, whose work was entitled to a higher degree of trust on the part of their readers. It should be noted that these tenets took hold within the academic community quicker than in the cultural circles around the academia. I am reminded after one well-known episode, after attending the historiographical lectures of Sergey M. Soloviev, Rector of Moscow University Dmytro M. Perevoshchikov attempted to cancel Soloviev's appointment as an ordinary professor, because it seemed to him that the lecturer allowed himself to berate his predecessors¹³.

But such misunderstandings only spurred scholars towards more actively explaining and presenting the ethical and scholarly virtues of professional historiographical criticism. One example of self-conscious efforts in this direction was the discussion in the pages of *The Contemporary* that took place in the early 1870s with the participation of the known historian Ivan E. Zabelin. His task was to refute the accusations against a number of academic reviewers, who were attacked for allegedly attempting to belittle the achievements of their predecessors in order to raise the profile of their own historical research¹⁴. Defending professional historical criticism, Zabelin appealed to the higher interests of scholarship. He argued that the motive of the young scholars who had permitted themselves to criticize their renowned predecessors was not to show their arrogance and superiority, but rather to serve science and truth¹⁵. Zabelin asserted that reviewing previous scholarly achievements critically was both a condition and a sign of the successful development of scholarship. In his view, the situation "when critical consideration becomes the main, essential direction of the scientific work means that science is coming into its strength, that scientific treatment of subjects is emerging"¹⁶. And any criticism founded on different ideas is left behind, to reflect

и А.Д. Черткова. *Письма А.В. Александрова к издателю «Маяка»*, Санкт – Петербург 1845, p. 14.

¹³ С.М. Соловьев, *Мои записки для детей моих, а если можно и для других* [in:] *Избранные труды. Записки*, Москва 1983, p. 316.

¹⁴ И.Е. Забелин, *Фельетонизм в критике* [in:] *Опыты изучения русских древностей и историй: исследования, описания и критические статьи*, Москва 1872, т. 1, p. 458.

¹⁵ *Ibidem*, p. 459.

¹⁶ *Ibidem*, p. 460.

on “the uselessness of science”¹⁷. Moreover, Zabelin attributed to reviewing the important function of ensuring continuity between different generations of scholars and generally of consolidating the scholarly community. He observed that “the lack of criticism” and “vagueness of scholarly standards for measuring historical works” had led in the past to the absence of “any live immediate bond, any live, immediate continuity among scholars”¹⁸. Thus scholars were prepared to defend the new image of professional criticism, connecting its tasks with the ideals of serving the scientific truth. These ideals became an important element of the critical discourse, next to the author of the reviewed work and the reviewer, ensuring the freedom of axiological evaluation from any vestigial motives of self-interest and helping consolidate the community of historians as a whole. Further, the concept of “scholarly criticism” was silently equated with the concept of “ethical criticism.”

The final victory of such ideas came with positivism, which was founded on the belief in the progress of knowledge and the possibility of achieving the scientific truth through the painstaking work of many generations of scientists. In this framework, criticism was considered an important instrument of refining, correcting, and broadening the accomplishments of colleagues and predecessors on the way to filling the “blank spots of history.” Indeed, critical works constituted a sizeable proportion of the oeuvre of most positivist historians, while at the same time complaints about the lack of critical works were numerous¹⁹. Wide-spread among young researchers was the practice of beginning one’s scholarly career by writing reviews and critical overviews. The practice stemmed from the desire to prove one’s professional fitness by working in the field that was in high demand within the academic community. Thus positivism in fact helped to define the conception of the social function of science and to firmly establish the ethical imperative of criticism, which had to highlight science’s successful development and its responsiveness to the social demand.

On the other hand, the ethos of historiographical work was closely related to scholars’ sense of identity, prompting historians to assess the principles and results of their work against the theoretical, methodological, and cultural

¹⁷ Ibidem, p. 432.

¹⁸ Ibidem, p. 461–462.

¹⁹ Г.Ф. Шершеневич, *О порядке приобретения ученых степеней*, Казань 1897, p. 4.

Wydawnictwo
Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-010-2